

С.І. ЛІПНІН (*Київ*)

НАБУТТЯ ТА ЗАХИСТ ЗЕМЕЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ ШЛЯХТИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В XVI - ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

Паралельно із збільшенням вагомості майнових відносин та закріпленням майнових прав на загальному тлі суспільних відносин досліджуваного періоду відбувалось і зростання ролі земельних відносин як одного з різновидів відносин майнових. Цей процес був, без сумніву, об'єктивним, оскільки фінансова, політична, військова і т.д. могутність будь-якого представника шляхетного стану, його становищев суспільстві в цілому вимірювались кількістю землі, маєтностей, що перебували у власності цієї особи. Тому видається доцільним простежити шляхи формування земельної власності шляхти, її захист та інші пов'язані з цим відносини.

Формування земельної власності української шляхти відбувалось протягом тривалого часу, беручи свої початки ледь не з часів Київської Русі (окремі боярські роди та представники військово-службової знаті), хоча більш конкретніше цей процес можна простежити з періоду перебування українських земель у складі Великого Князівства Литовського (далі – ВКЛ).

Певна “мілітаризація” Литовської держави позначилась і на характері феодальної ієрархії. Саме ця мілітаризація сприяла тому, що на підлитовських землях служба основної маси феодалів з їх ленів та бенефіціїв мала характер державного обов'язку, а не особистого підданства васала за угодою із сюзереном. У всіх європейських країнах на певних історичних етапах поєднання військової служби із землеволодінням було основною можливістю забезпечити внутрішньо- і зовнішньополітичні інтереси держави. Ця тенденція зберігала своє

значення до того часу, коли держава мала можливість самостійно утримувати і забезпечувати як військо, так і апарат влади за рахунок власних ресурсів.

У той же час, як зазначають деякі дослідники¹, давні володіння-вотчини і земельні маєтки, набуті внаслідок надання великого князя різнилися між собою перш за все правовим статусом. Так, за цим принципом М.В.Довнар-Запольський виділяв два типи землевласницьких одиниць:

1. Вотчини (“отчизни”, “материзни”, “дідизни”) і частково наближені до них за обсягом супровідних прав куплені землі (“куплі”);
2. Маєтки у тимчасовому користуванні, надані у винагороду за службу або з умовою виконання служби (“вислуги”)².

І тут вотчина виступає в особливому статусі, оскільки, по-перше, є власністю замкнутого кола магнатів, а, по-друге, внаслідок особливих утруднень у її відчуженні, що впливало з прагнень власників і держави утримати цю власність всередині одного роду, чим підтримувалась його могутність.

Щодо умовних землеволодінь на кшталт феодинів і бенефіціїв, слід зазначити, що у XVI ст. спектр їх варіацій був досить широким, хоча серед них виділяють такі основні види:

- 1) тимчасові без визначеного строку користування;
- 2) тимчасові на конкретний, обумовлений у пожалуванні термін³.

З кінця XV і на початку XVI століть можна простежити еволюцію цих видів, яка власне розпочинається з появи “доживотних” надань і, пройшовши довгий шлях через “дво-” і “триживотні” надання та скорочення “довільних” (безстрокових) надань при появі пожалувань “на вічність”, завершується поступовим переходом до приватної спадкової власності. Роль землі як засобу плати за послуги чи заохочення проявлялась не лише на верхніх щаблях держави, але і в середині самого суспільства, коли, на зразок західноєвропейських держав, великі землевласники здобували собі васалів (клієнтів) за рахунок роздачі земель дрібній або збіднілій шляхті. Як правило, земельна власність шляхті була алодіальною власністю, що зміцнювало позиції шляхті, яка протягом XVI ст. звільнила своє добро від усіляких обмежень на підставі регалій⁴. Хоча, заради справедливості, слід вказати на існування в деяких регіонах ленної власності, як, наприклад, у Барському старостві, але це було наслідком потреби постійного забезпечення оборони замків зем’янами, зобов’язаними до військової служби, і практикувалось лише у прикордонних королівщинах.

Стосовно крупного землеволодіння слід зазначити, що у кінці XVI ст. за західноєвропейським зразком у Речі Посполитій (далі – РП), відповідно і на українських землях, з’являються так звані ординації (майорати). Зміст ординації становило вилучення певного комплексу добр з-під юрисдикції загальних норм права і спирання його побуту на спеціальний статут. У даному випадку обов’язковим був особливий порядок спадкування, який виключав поділ маєтку поміж спадкоємців

та спадкування особами жіночої статі. Цілу ординацію отримував у спадок найстарший син згідно принципу майорату (прімогенітури), а решта спадкоємців отримували добро, яке не входило до ординації або брали грошові компенсації. У випадку ж згаснення родини “ордината” по прямій лінії, статут, зазвичай, передбачав кому має відійти маєток, який не міг бути об’єктом продажу, дарування, застави і т.д. Метою ординацій було недопущення зменшення маєтку, який мав становити фундамент могутності “ордината” та його родини. Зважаючи на те, що встановлення ординації порушувало загальне (посполите) право, необхідною її умовою була наявність згоди сейму. До того ж, внаслідок складності процедури їх встановлення та інших утруднень, ординації залишались винятком у РП, оскільки відомі лише олицька, несвіжська ординації, “клецька” (klecka) Радзивилів (1586), ординація Замойських (1589) та острозька ординація (1609).

Наразі зупинимось на загальній характеристиці шляхів формування землеволодіння шляхти, адже, зважаючи на обставини внутрішнього життя РП, з часом змінювались і пріоритети стосовно шляхів набуття земельної власності серед шляхетського загалу. Отож, серед шляхів формування землеволодіння, на нашу думку, доцільно виділити такі:

- 1) надання з боку верховної влади;
- 2) надання магнатерії дрібній шляхті;
- 3) купівля і міна;
- 4) спадщина;
- 5) дарування та уступка;
- 6) застава з подальшим переходом землі у власність кредитора;
- 7) освоєння пустовщин;
- 8) “вибиття з держання”.

Оскільки перші два види достатньо, як на нашу думку, висвітлені в історіографії і певною мірою розглядались вище та були звичайним (ординарним) явищем, вважаємо за потрібне зосередити увагу на наступних пунктах. Особливими серед них є освоєння пустирів, яке найбільш яскраво проявилось у XVII ст., коли воно набуває значного поширення, та “вибиття з держання”, яке можна визначити як екстраординарний спосіб набуття маєтностей. Останній спосіб з часом набув такого поширення, що майже був офіційно визнаний і став ледь не основним способом, оскільки *de jure* такі дії засуджувались як протиправні, але *de facto* не застосовувалось жодних реальних заходів для відновлення попереднього правового стану, а саме - повернення власності попередньому хазяїну.

Один з різновидів правовідносин, а саме здійснення купівлі-продажу є чи не найдавнішим різновидом цивільноправових угод. Набуття земельної власності шляхом купівлі земельних наділів розпочалось з часу перетворення умовного землеволодіння у спадкову приватну власність і було одним з найпоширеніших шляхів у XVI - на початку XVII ст. Об’єктами купівлі-продажу були як окремі маєтки, так і їх частини та

“кущі” маєтків, які змінювали свого власника після внесення за них грошового чи іншого, передбаченого угодою, еквіваленту і запису та ствердження самого факту здійснення продажу та угоди з цього приводу у відповідній судово-адміністративній установі. Так, при “перенесенні назви (титулу) власності” при її набутті вирішальне значення мало здійснення вписання (інскрипції) до судових книг. Дане вписання мало вноситись у книги відповідного суду (як правило земського, а інколи і гродського, але з обов’язковим подальшим перенесенням запису до земських книг) або того, в судовому окрузі якого знаходились відчужуване добро, і який мав право вічності⁵. При цьому записи про продаж, як і інші угоди, мали певну форму, встановлену законом: “Zapisy, a zwlaszcza wiecznosci maja byc pisane wedle formularza w statucie opisanego”⁶. Відповідно до Першого Литовського Статуту (далі – ЛС) 1529р. відчужувати можна було не більше як 1/3 частину маєтності, та й то лише з дозволу великого князя, або воеводи, маршалка чи старости повіту. Решту ж дозволялось лише заставляти, але згодом таке обмеження було скасоване Сигізмундом Августом. При укладенні угоди купівлі-продажу у продажні записи вносились умови, що ні сам продавець, ні його родичі і нащадки не могли в майбутньому посягати на продану маєтність⁷. У разі ж порушення запису продавець зобов’язувався, як зазначалось у самому записі, за власний кошт у суді доводити правність запису, повернути власнику суму грошей у 2 чи 3 рази більшу від суми угоди (це застосовувалось як штрафна санкція) та компенсувати судові витрати, що їх понесла інша сторона і розмір яких встановлювався на її розсуд (“...без всякого права и присяги, толко на речене слова, што бы одно мель словом речи”)⁸.

Ще одним шляхом набуття земельної власності було дарування, яке, як і інші угоди, мало бути засвідчене і записане відповідною судовою установою. Форма такого документа була встановлена сеймовими постановами, ухвалами і закріплена у Formula Processus⁹. У ньому формально закріплювалось дарування маєтності однією особою іншій. Для забезпечення нового власника від можливих у майбутньому претензій на одержану ним маєтність з боку дарувальника або його родичів, визначалась так звана “зарука”¹⁰. Це означало, що коли б будь-хто наважився вступити у дарований маєток як нібито власник, чинити справжньому власнику перешкоди у здійсненні права власності (володінні, користуванні або розпорядженні маєтком), чи позивав би власника до суду, той мав компенсувати такі кривди певною сумою грошей (зарукою) на користь короля і суду та власника. Зарука могла відповідати вартості вказаної в акті маєтності, або мати інший (як правило, більший) розмір¹¹. Такі умови загалом вносились не лише у дарчі записи, а й у всі інші подібні акти. На Волині в останній третині XVI – на початку XVII ст. акти дарування, як правило, відбувались або між близькими родичами, або між учасниками сеньйоріально-васальних відносин, тобто великий власник дарував своєму служебнику-шляхтичу

один чи кілька дворів, частину маєтку, або весь маєток¹². Іноді такі угоди можна кваліфікувати і як договори уступки, тобто угоди, за якими одна особа поступається своїм нерухомим майном іншій, як правило, назавжди або до його викупу. Особа, якій було уступлено маєток або його частину, повинна була нести службу на користь дарувальника¹³ або утримувати його матеріально¹⁴.

Спадщина також була одним із законних шляхів набуття власності, оскільки заповіти (тестаменти) вважались юридично-підставовими документами для розподілу маєтностей і закріплення права власності на них за спадкоємцями. З XVI ст. під натиском шляхти поступово проводиться обмеження прийняття спадщини за заповітом скероване проти церкви, з метою запобігання вилученню землі з цивільного обігу. Існували також обмеження прав осіб жіночої статі на спадкування нерухомості, що мало на меті утримання маєтку в родині. З XVII ст. під впливом угорського права ці обмеження набули форми так званої четвертизни, прийнятої коронною практикою¹⁵. Суть четвертизни полягала в тому, що батьківське добро спадкували сини у розмірі 3/4, а дочки, незалежно від їх кількості, могли спадкувати лише 1/4 частину. Але слід зауважити, що дочки мали гарантовану свою частину спадку навіть тоді, коли їх брати втратили ще перед вчиненням поділу спадщини керований ними маєток. У такому випадку кредитори мали повернути сестрам їх частину спадку. Це правило (четвертизна) стосувалося лише батьківського добра, оскільки маєтність матері спадкували усі діти в рівних частинах. Поділ спадку інколи відбувався таким чином: всю спадкову масу ділив на частини найстарший син, а вибирали собі частини інші сини, починаючи з наймолодшого, при цьому останню частину отримував спадкоємець, який проводив поділ¹⁶. У разі відсутності заповіту поділ спадку відбувався за взаємною згодою, або за участю підкоморія, інколи ж – на підставі ухвали вибраних сторонами третейських суддів (єдначів) або за жеребом¹⁷.

Угода застави укладалась у випадку, коли одна особа позичала в іншої певну суму грошей і зобов'язувалась у разі невиплати боргу у призначений час віддати у володіння позикодавця частину свого майна, аж поки не буде виплачено усієї суми¹⁸. Особливістю заставних угод було не лише те, що маєток, відданий у заставу, гарантував виплату боргу, а й те, що кредитор користувався ним як відсотком з виданої у борг суми. Терміном виплати боргу визначався певний святковий день чи інший час. Не можна було викуповувати маєтки “межи роков”, тобто передчасно¹⁹, а борг повертався лише певною монетою, як правило тією, яка давалась у борг – польські золоті, литовські гроші і т. д. До того ж, були факти переходу маєтку боржника до позикодавця внаслідок договору дарування або шляхом уступки у разі неспроможності першого повернути гроші²⁰. Але, незважаючи на досить детальну правову регламентацію відносин кредитор-боржник, непоодинокими були випадки відмови позикодавців від прийняття заборгованих їм коштів

та повернення маєтностей власникам, що відобразилось у відповідних судових справах ²¹.

Спосіб набуття землеволодіння шляхом освоєння пустища, тобто незаселених або малозаселених окраїнних земель України (південна частина Київського воєводства та південно-східна частина Брацлавщини), розпочався в основному з кінця XVI ст., оскільки землі, що на той час знаходились у складі РП були розподілені як між рядовою шляхтою, так і між магнатами, внаслідок чого склався дефіцит вільних земель. Тому, зважаючи на потребу Корони у “створенні” потенційно вільних земельних наділів для надання за службу чи у знак визнання заслуг тієї чи іншої особи перед державою, проводився процес юридичного закріплення вже фактично освоєних, розроблених і заселених земель за магнатами, які і проводили так зване “освоєння пустовщин”. Тобто, у більшості випадків, королівська канцелярія надавала відповідні документи на право володіння землями уже фактичним власникам, юридично закріплюючи фактично існуючі правовідносини²², та, відповідно, нівелюючи роль безпосередніх “колонізаторів” цих земель.

Проблема “вибиття з держання” набуває особливо загрозливих розмірів у другій половині XVI ст. Вже конституція 1543 р. вказує на те, що у випадку порушення “спокійного посідання” та “гвалтовного вибиття з добр”, дані справи слід було винести для розгляду на гродський суд протягом 1 місяця від дати вчинення гвалту. Гродський уряд мав розглянути справу і, у разі ствердження вибиття, повернути потерпілому його власність. Відповідач міг підтвердити свої права на дану землю документами, але, з метою їх доставлення до суду, він мав право лише на одну диляцію²³. Про гостроту даної проблеми у тогочасному суспільному житті свідчать, перш за все, записи у судових книгах, що стосуються даного явища. Так, у книгах Кременецького земського суду за 1570 р. знаходимо 28 справ про наїзди, захоплення і вибиття, за 1592-1593 рр. – 87 справ, за 1597 р. – 34 справи і за 1598 р. – 45 справ²⁴. При цьому, наїзди можна поділити на: 1) наїзди і пограбування; 2) захоплення. Перша група не передбачала встановлення на захоплених землях доменальної влади нового пана. Наїзди іншої групи зустрічались не менш часто і тягнули за собою більш серйозні наслідки – такі, як фактичне володіння та користування майном аж до розпорядження ним без наявності документів, які б підтверджували право власності на це майно. Загрозливих же масштабів це явище набуло перш за все тому, що хоч право і захищало законного власника, але виконавчий апарат судів, як представників державної влади, внаслідок своєї атрофії не міг забезпечити відновлення попереднього правового стану.

Підсумовуючи тенденції та шляхи розвитку феодалної власності у РП, варто зауважити, що система феодалного законодавства, обумовленого в основних принципах поєднання права на землю з політичними правами, спиралась на станову належність, яка і визначала

у кожному конкретному випадку відношення особи до об'єкту власності, її можливості у плані володіння, користування і розпорядження майном і, як наслідок цього, встановлювався і суспільний статус кожної особи.

Судові процеси з вирішення майнових спорів шляхти проводились у земському суді (лише справи про вибиття з держання – у гродському), оскільки дана сфера правовідносин входила до компетенції саме цієї гілки судово-адміністративної системи. Традиційно в перебігу самого процесу брали участь як сторони, так і учасники процесу. Коротко склад учасників процесу, їх становище та роль у судовому розгляді справи можна охарактеризувати таким чином:

1. Суддя, який власне був головою суду, встановлював порядок слухання справи та перебігу процесу у даній справі, опитував та вислуховував сторони та інших учасників процесу, оголошував та підписував рішення суду і т. ін.;
2. Підсудок допомагав судді в опитуванні свідків та сторін, тлумаченні та застосуванні відповідних правових норм та приписів, винесенні рішення у справі, що розглядається і т.п.;
3. Писар, обов'язки якого полягали у постійному перебуванні при суді, вписуванні скарг, позовів, доказів та свідчень сторін та свідків, письмовому викладі та оформленні рішення суду у конкретній справі;
4. Возний (судовий виконавець), який вручав позови, підтримував порядок у судовій залі під час засідань суду, забезпечував докази у присутності двох свідків, стверджував факти порушення посідання та інші "гвалти" і оцінював шкоду, а також досліджував ознаки і докази порушення цивільного (у даному випадку) права. Проблеми, пов'язані з діяльністю возних досить гостро стояли в аналізованій період. Так, посаду возного займав не обов'язково шляхтич, відомі випадки, коли возними були заможні селяни (особисті службовці судді)²⁵. І, хоч життя возного охоронялось як життя шляхтича²⁶, але часто шляхта піддавала їх тортурам, цькували собаками і навіть змушували з'їдати привезені позови²⁷;
5. Прокуратор (речник, умоцований) відомий у польському судочинстві з кінця XIII ст.; уже в статутах Казимира Великого була передбачена можливість представлення сторони у судовій справі її повноважним представником – прокуратором²⁸. Статус та обов'язки прокуратора як учасника судового процесу були затверджені Другим ЛС. Так, у Статуті вказується: "Ktoby sam niemogac albo nieumiejac u prawa mowic, ustnie przed sadem komu zlecil u komu sad powinien prokuratory dawac"²⁹, у той же час, в статуті 35-у того ж розділу вказується про "odstawienie prokuratora swego". Тобто у практиці судового захисту було передбачено як можливість найму прокуратора однією з сторін або обома, так і надання захисника судом. На думку М.Слабченка, судовими представниками могли бути особи будь-якого стану³⁰, отже й нешляхтичі, що викликає певні сумніви, адже на Волині, зокрема у Володимирському земському суді, траплялись

випадки недопущення до прокурування у справі навіть шляхтичів, які не мали осілості на Волині, а тим більше у ВКЛ³¹. Особливих обмежень у здійсненні судового представництва зазнавали особи духовного стану, яким взагалі було заборонено займатись прокуруванням, та судові урядники, які не могли бути прокураторами у тому судовому окрузі, в якому вони урядували. Але найчастіше функції прокураторів виконували підкоморії, коморники, судді, підсудки, писарі гродських та земських судів³², оскільки професійна підготовка захисників не проводилась і в їх ролі виступали ті особи, які на практиці вивчили діюче законодавство й були спроможні кваліфіковано представляти інтереси інших осіб під час судового розгляду справи. Межі компетенції прокуратора визначало уповноваження сторони – “лист поручоний” або “прокурація” чи “моц”. Це повноваження могло бути загальне або обмежене до певних дій, письмове або усне, заявлене на судовому засіданні у присутності особи, яка її надавала. З часом виник доволі точно окреслений професійний і моральний кодекс прокураторів, за порушення якого прокуратор не лише втрачав право на зайняття цією діяльністю, але й підлягав кримінальному переслідуванню, до смертної кари включно. Протягом багатьох років функціонування інституту прокуратурства очевидним стає наростання невдоволення ним. Приводом для цього було те, що прокуратори намагались різними, часто і неправовими, методами прихилити правосуддя на користь свого клієнта, при цьому надмірно розтягуючи процес³³. На сеймі 1569р. була спроба протидії такій практиці шляхом встановлення правила, за яким прокуратори протягом трьох днів мали представити ті процесові питання, які у них виникли, оскільки представлені пізніше не прийматимуться судом до уваги³⁴;

6. Свідки з другої половини XVI ст. мали допоміжну роль у судовому процесі, оскільки у цей період, порівняно з попереднім, більша увага починає приділятися письмовим доказам, які отримують перевагу перед усними свідченнями (але доказами у суді були і власне признання, в тому числі дане під тортурами, речові докази, присяга, характеристика підсудного “добрими людьми”). Із земельного питання свідками не могли виступати селяни, а татари і жиди взагалі не могли свідчити у жодному суді³⁵. Крім того, свідками не могли бути особи, раніше засуджені за важкі злочини, слуги проти своїх панів, співучасники злочинів, душевнохворі та ін.³⁶

Права та обов'язки сторін судового процесу, а саме позивача та відповідача, також врегульовані Другим ЛС та рядом інших актів. Так, вказується, що у справі із земельного питання потерпіла сторона повинна подати позов не пізніше, ніж за 6 тижнів до початку судових років, оплатити послуги писаря та возного тощо. У випадку ж “вибиття з держання” позов подавався до гродського суду протягом 4-х тижнів

по факту вчинення, якщо ж потерпілий звернеться до суду пізніше вказаного терміну без доведення поважних причин, то позов мав подаватись до земського суду³⁷. На процесі позивач виступав особисто або через свого представника (прокуратора, умоцваного) з описом нанесеної йому шкоди, документами, які засвідчували його право власності на спірну маєтність, і вимагав встановлення справедливості. Відповідач у даній справі мав з'явитись на судове засідання за викликом і будь якому разі або визнати висунені йому звинувачення, або їх спростувати. Якщо одна з сторін не з'являлась у призначений термін і протягом наступних двох днів без поважної причини, вона зазнавала процесової поразки у правах (була "здана") і на неї накладався штраф (неставне). При цьому, у випадку "нестання" відповідача, за певних умов справа могла бути розглянута заочно, тобто без його участі. У випадку внесення завідомо неправдивого позову, штраф накладався на позивача, якого, до того ж, змушували до публічного визнання даного факту і замирення з відповідачем. Сторона, яка виграла процес, була зобов'язана заплатити суду "пам'ятне". На київському сеймику 10 грудня 1604р. питання плати за суд постало особливо гостро, оскільки почастишали випадки відібрання пам'ятного та коча у земських і гродських судів трибуналом, наслідком чого стала постанова, що, оскільки ці суди окрім тих двох оплат жодного іншого джерела прибутку не мають, "nie godzi sie wiec i tych im odbierac"³⁸.

Отож, розглянувши склад учасників та сторони судового процесу, слід звернути увагу власне на перебіг цивільного судочинства. Перш за все, потрібно звернути увагу на питання судової здатності осіб, тобто їх можливості приймати участь у перебігу судового процесу. Як вказують деякі дослідники³⁹, судової здатності не мали невільники і "вилучені з-під права" (вічно виволані), а процесуальної не мали передусім малолітні та особи, які перебували у доменіальній чи патримоніальній залежності і т.п. Малолітніх (чоловіки до 18 років і жінки до 13 років) заступали перед судом батьки, а сиріт – опікуни, які від імені малолітніх захищали їх інтереси. При цьому опікуни були зобов'язаними вступити у процес лише у тому разі, коли малолітніх позивали у шести спеціально обумовлених випадках: за зворот заставленого майна; за поруку, дану батьком; за борг батька; за порушення спокійного посідання; за видачу чужих людей; у випадку, якщо процес за спадщину почався ще за життя батька⁴⁰. Всі інші спори малолітніх припинялись до досягнення ними повноліття. Від імені підданих і слуг виступав у судових справах їх пан, навіть тоді, коли слуги належали до шляхетського стану; панові вручались і позови та судові упоминальні листи проти челяді і підвладних, останні ж не могли навіть вносити позови, що робив за них їх сюзерен від власного імені. Дітей, навіть повнолітніх, у разі їх проживання спільно з батьком, перед судом заступав батько, дружину – чоловік⁴¹.

Судовий процес розпочинався з внесення скарги потерпілим, яка пізніше оформлювалась судовою канцелярією як позов. Після внесення

скарги позивач спільно з возним, як вже згадувалось, проводили фіксацію доказів у присутності двох свідків, возний стверджував факт порушення прав особи, оцінював шкоду та оглядав ознаки і докази порушення цивільного права. Після цього відбувалось явне (“очевисте”) зізнання перед судом встановлених фактів як стороною і її свідками, так і возним та вписання цих заяв до судових книг. На основі цих записів видавались позови, а витяги з цих книг мали підставове доказове значення під час судового розгляду справи. Іноді возний передавав до судового депозиту спірне майно, яке, після розгляду справи, поверталось судом стороні, що отримала на неї право за рішенням суду⁴².

Після забезпечення доказів і фактів сторона зверталась до суду з вимогою вирішення справи. Судовий писар вписував справу до реєстру під порядковим номером, за яким вона згодом і розглядалась, після цього судом видавався позов і викликались сторони на судові роки. На вимогу потерпілої сторони суд міг ще раніше задовільнити певним чином вимогу позову шляхом відповідних наказів (заказів), видаючи різноманітні судові листи⁴³:

1. Заповідні (заборонні), якими, як правило, заборонялось забирати з поля спірне збіжжя та ін.;
2. Упоминальні, якими суд закликав іншу сторону мирним шляхом задовільнити вимогу позивача;
3. Заручні, які під загрозою сплати значного грошового штрафу (заруки або закладу) застерігали особу, яка погрожувала іншій насильством, від виконання погрози;
4. Різного роду “отворені” листи, що охороняли права сторін.

Ці листи отримували сторони, які просили суд про їх видання (як правило потерпілі) і надавали іншій стороні копію листа, зберігаючи оригінал. Слід вказати на те, що після видачі судових листів не завжди відбувався судовий розгляд справи, оскільки іноді ці листи призводили до мирного вирішення проблеми між сторонами або запобігали порушенням права⁴⁴.

Як вже було вищезазначено, судовий процес розпочинався з внесення потерпілим скарги, яка оформлювалась судовою канцелярією як позов, причому потерпілий міг одразу внести і власноручно написаний позов, який реєструвався канцелярією. Осіла шляхта позивалась письмовим позовом, а неосіла та шляхта-голота – усним, а позов завжди писався від імені короля і до нього прикладалась печатка судової канцелярії. Позов, як і інші документи, мав офіційну, суворо встановлену форму, що було передбачено у конституції, виданій за правління Сигізмунда Вази у 1589р., яка встановлювала, що у випадку невміщення титулу, назви позивача або дати “na taki pozew strona odpowiadac nie powinna”⁴⁵, що значно виправляло положення, сформульоване у Formula Processus, яке вказувало, що такі недоліки позову, як “brak tytułu, określenia strony powodowej lub pozwanej, a także zapieczętowanie pozwu fałszywą pieczęcią, nie czynia go nieważnym”⁴⁶.

Сеймова устава 1578 р. встановлювала, що позови земських судів мають бути вручені відповідачеві не пізніше, ніж за два тижні до судового розгляду справи⁴⁷, причому позов мав бути вручений позваному відповідним способом – судовим возним у товаристві одного шляхтича, який представляв позивача⁴⁸, що викликало певне незадоволення шляхти, яка вимагала, задля застереження об'єктивності, присутності як мінімум двох шляхтичів. Вручений відповідачу позов вказував термін, коли його адресат мав з'явитись до суду. З певних визначених причин, які встановлювала конституція *De terminalis* (1519р.)⁴⁹, він міг ухилитись від того, вдаючись до “одрочення” терміну судового розгляду і встановлення нової дати, але не міг вдаватись до цього заходу нескінченно. Як вказує *Formula Processus*, у разі, коли другий термін був встановлений “завитим”, відповідач, незалежно від обставин, мав з'явитись до суду під загрозою програння процесу⁵⁰, хоча ряд пізніших актів, у тому числі і Литовський Статут, встановлювали ряд причин, за якими вважалось допустимим відсутність під час судового розгляду, що були достатньою підставою для перенесення розгляду на пізніший час (хвороба, державна служба, перебування у війську і т.д.). У РП з середини XVI ст. в судочинстві була впроваджена рівноправність польської мови поруч з латиною і частіше позови писались польською мовою, в той час, як у “руських” воєводствах (Київське, Волинське і Брацлавське) позови та інші документи, згідно умов Люблінської унії 1569р. майже завжди писались руською мовою за деякими винятками у більш пізній період. Возний після вдалого вручення позову робив про це зізнання в суді, яке записувалось у спеціальній книзі, що вказувало на процесуальну важливість вручення позову, після чого, як вже згадувалось, справа реєструвалась у іншій книзі під черговим номером; такі книги називались реєстрами (вокандами). Під час судової сесії з цих книг у порядку черги і слухались справи. Первісно однорідний реєстр з часом почав диференціюватись. Так, суди гродські і земські мали декілька видів реєстрів (для справ цивільних, кримінальних, екзекуційних та ін.), у той же час суди вищі, а особливо Коронний трибунал, мали значну кількість цих книг не лише з погляду на види справ, але й тому, що провадились особливі реєстри для кожного воєводства.

В земському праві ще *Formula Processus* (1523) з метою прискорення процесу впровадила принцип, за яким “завитим” терміном вважався другий за чергою, але у деяких випадках (наприклад, вибиття з держання) вже перший термін був “завитим”⁵¹. Хоча, незважаючи на таку регламентацію, з'являлись за судовим позовом на перший же термін вважалось ознакою “кепського” тону і, як правило, шляхта зневажала встановлений у позові термін⁵², знаходячи будь-які причини для того, аби виправдати свою відсутність: “ознайменьє неправное о хоробе позваных ку проволоце справедливости ... ни за позы у суду ... ку праву на року певномъ не стали, ани умоцованого на свое местце ... водле права не прислали и того ся справити не хотели”⁵³. Крім того не зупинялась шляхта

і перед радикальними заходами аби лише запобігти судовому процесу, як, наприклад, пан Гневош Стрижовський у 1578р. позов "...з рук подписковых кгвалтом выдраль и выходячи с канцлереи на шматы зодраль"⁵⁴. Особливу групу у цьому плані становили магнати, яких також позивали до судів, але, по-перше, самі особисто вони на судових процесах з нижчими ніколи не бували присутні, оскільки їх інтереси захищали вправні прокуратори (як правило слуги), а, по-друге, подібні процеси тонули у нескінченних апеляціях і викрутах прокураторів, аж доки слабша сторона сама не визнавала, що вона "з князем тягаться недужа"⁵⁵. У поземельному ж конфлікті справа взагалі вирішувалась правом сили, незважаючи на проголошену нібито "шляхетську рівність", тобто простим наїздом і привласненням, який організовували панські урядники, не займаючи увагу свого сюзерена подібними дрібницями, а інколи і з прямого його відома та за його схваленням. У кращому випадку магнат міг попередити дрібного шляхтича листом або усно за старовинним принципом – "йду на Ви" – в ультимативній формі.

У XVI ст. було систематизовано уже відомі у середньовіччі і новоутворені через практику одрочення термінів дияліції (відклади), серед яких розрізняють дияліції звичайні і надзвичайні. Цей поділ відігравав важливу роль, оскільки дияліції надавались на вмотивоване прохання сторони, причому не більше чотирьох, за якими наступний термін був "завитим" чи остаточним; надзвичайні ж дияліції надавались лише за згодою сторін або ж за рішенням суду.

Сам судовий процес загалом можна розділити на три складові частини:

- 1). У першій (вступній) частині розглядались усілякі побічні справи, лише формально пов'язані з предметом спору. Як писав у 1594р. Ян Лончинський в "Kompendium sadow Krola Jegomosci", "pozvani... zwykli zaraz wdawac sie w rzecz, to jest in principali litem contestari, ale wynajduja sobie obrony podczas sluszne, prawne, podczas tylko pozorne, ktorymi usprawiedliwienia stronie uchodza i z sadu wyslizgnac sie usiluja"⁵⁶. Для запобігання такій практиці було постановлено щоб відповідачі, які вдаються до неї, відшкодовували вартість виданих у тих справах рішень навіть у випадку, коли рішення були винесені проти них. Особливо у випадках, коли вирокі "akcesoryjne rozew albo termin zbijaja" не дозволялось користуватись апеляцією, крім випадків, коли це мало вплив на головну справу⁵⁷. Також у загальній декларації, прийнятій у конституції 1589р., яка стосувалась потреби коректури права, йдеться про ліквідацію всіляких "niepotrzebnych exsercji", оскільки це найшвидше призвело б до скорочення судочинства у часі⁵⁸. Розглядались у першій "фазі" процесу також дияліції та різні другорядні проблеми, про які знали сторони і які потрібно було залагодити перед вирішенням основної справи. Зважаючи на змагальний характер судового процесу, неодмінною складовою цієї частини процесу

були закиди, які висувались позваною стороною проти позова, його правності, підсудності справи саме цьому суду та інші, які мали на меті довести неправність позову та справи в цілому і затягнути її розгляд або взагалі звільнитись від неї. Існував принцип, за яким, коли вже дійшло до мериторичного розгляду справи, перервати її не могла жодна сторона, допоки не дійде до закінчення цього розгляду. Ці питання залагоджувались судом шляхом предстановчих вироків⁵⁹.

- 2). У другій стадії перш за все надавалось слово позивачу (поводу, стороні поведовій), який перед судом представляв справу, вказуючи на правову диспозицію та на факти порушення його прав, і вмотивовував свою позицію документами, що підтверджували його права і мали юридичну силу. Це явище мало назву “пропозиція” (індукта), після цього наступала “репліка” – виступ відповідача, у якому той спростовував претензії позивача і відстоював свою позицію.
- 3). На цій стадії відбувалось “загрунтування” спору і з цього часу жодна сторона не могла вийти з процесу без згоди іншої сторони. Відбувалось представлення доказів у справі, але, у більш пізньому часі, щораз більшого значення набувало провадження слідства з уряду (скрутиніум) інстигатором, завершенням чого було прийняття судом рішення у справі.

У процесі виступали також і свідки, які свідчили про ті моменти життя сторони, які вона вважала необхідним висвітлити у ході судового процесу, і які мали принести їй перевагу над супротивною стороною; не остання роль у показах свідків належала характеристиці сторони як людини “доброї” або “злої” і т.п. У різних справах вимагалась різна кількість свідків, які складали за наказом суду присягу для підтвердження правдивості зізнань. Але, беручи до уваги реалії тогочасного життя, доцільно звернути увагу на те, що за рахунок свідків справу вигравали або великі магнати (патрони), які мали значну кількість шляхти-клієнти, або шляхтич – клієнт могутнього патрона, який і забезпечував йому перемогу у судовому процесі, або й просто “благословляв” на незаконний вчинок. Так, у 1578р. у спорі між Омеляном Ушаком Куликовським і Яном Любишовським, останній “забрал кгрунти” і при проведенні комісарського суду відмовився пред’явити комісарам “якое право або листы граничные на той кгрунт”, оскільки не мав межових листів, але мав вказівку свого пана кн. Януша Збараського боронити ці ґрунти про що вперто твердив комісарам: “...только згола с тым ся оповедал хотячи того кгрунту боронити и отповеди и пофальку на здоровье пана Ушака и подданныхъ его чиниль...”⁶⁰.

У випадку, якщо перед судом позивався шляхтич – ноторичний (запеклий) злочинець, якому подібні злочини доводились у попередніх процесах, звичайним було те, що не вимагалось жодних доказів для винесення вироку відповідно до вчиненого протиправного діяння. Але,

як показує аналіз судових документів, таких “рецидивістів” вистачало серед загалу шляхти, а також, зокрема, і серед судових урядників, тому цей принцип, як правило, не застосовувався у цивільних спорах шляхти.

З XVI ст. поширювалась щораз більше заочна процедура, яка називалась неставним процесом або контумаційним. У цьому випадку, коли другий термін визначався як “завитий”, а відповідач не “ставав” за позовом, суд видавав заочний вирок (кондемпнату). Якщо ж на “завитий” термін відповідач не з’являвся, то за першим нестанням або після чотирьох звичайних “одрочень” відбувалась заочна розправа. За нестання до суду з середини XVI ст. в суді поруч з грошовими карами почали застосовувати також так звану процесуальну баніцію, яка мала характер кари за непослух суду і призводила до втрати судової здатності (поразки у правах). До того ж, нерідкими були і зловживання судових урядників у царині заочного процесу: “судь земский Володимерский, о тую речь не водле права вночи за несталога пана хельмского здавши враднику ... присягу на тыхь шкодах сказал и за такимь доводомь декретъ стороне выдаль...”, “... а ему властность их заочне неправне присудили...”⁶¹. У 1580 р. Іван Суцанський подав позов проти кн. Владислава Збараського, який, будучи судовим урядником, видав “позви” на скаргу Олешка Постригача, у якого нібито Суцанський забрав майно і землю, і незаконно “далъ заочную справу”, внаслідок чого Суцанського з дружиною несправедливо виволав король і т.п.⁶².

Рішення суду можна було оскаржити двома шляхами:

1. Скаргою на суддів, яка початково була єдиним апеляційним засобом, але з часом застосовувалась щораз рідше, поступившись місцем апеляції. Скарга спрямовувалась не проти вироку чи іншої ухвали суду, а проти суддів, причому внести її можна було не лише після прийняття судом остаточного рішення, але й під час самого процесу проти окремих процесових рішень, передусім доказових, які надавали стороні право переведення доказу⁶³. Часто скарга на суддів вносились після видання заочних вироків, оскільки проти них не дозволялось вносити апеляцію. Скарга на вирок або інші рішення могла бути спрямована не лише проти суддів і підсудків земських, але й проти воевод і старост, підкоморіїв і коморників, які видавали оскаржуване рішення, але скарга не вносились проти писарів, оскільки вони не брали участі у прийнятті судових рішень, однак проти писаря можна було внести скаргу за помилки, “злісне” невиконання обов’язків, занедбання або зловживання ним владою під час виконання службових обов’язків⁶⁴. Досить показовим у цьому відношенні є внесення запису до Володимирських земських книг про відмову луцького гродського писаря внести до судових книг скарги одного з “обивателей земли Вольнское”⁶⁵. Скарги на урядників гродських судів спочатку подавались воеводам і старостам, а лише потім до найвищого, як правило, королівського суду, який і розглядав її.

У цьому процесі перед апеляційним судом позивачем була сторона, яка внесла скаргу, а відповідачем – особа, яка видала оспорювану постанову. На період цього “впадового” процесу припинявся розгляд основної справи, результат якої у подальшому, зазвичай, залежав від результату розгляду скарги⁶⁶. Польське право вимагало при заявленні такої скарги внесення так званого “кочу”, тобто застави, яку отримував “наганений” суддя у випадку незадовільнення скарги⁶⁷;

2. Апеляцією (“отзовом”), яка була справді відкличним засобом, за яким вирок нижчого суду передавався на новий розгляд вищого суду. Апеляція вносилась на вирок усіх судів і подавалась до судів центральних, причому деякі справи мали свої суворо визначені апеляційні інстанції: справи про шляхетську честь – суд великого князя, пізніше королівський суд; справи підкоморського суду повторно розглядав на місці спору комісарський суд і так далі. Сторона, яка була незадоволена рішенням і вважала його “не водле права”, могла “апелувати и отозвати се”, але для цього повинна була одразу ж після оголошення рішення, не виходячи з суду, заповісти апеляцію⁶⁸. Це вчинялось виголошенням усталеної формули, перейнятої, очевидно, із звичаєвого права: “Панове судді, те сказання ваше видиться мені не по праву, відзиваюсь з тим до головного суду”⁶⁹. Заповідь апеляції припиняла виконання рішення суду, але вона не завжди дозволялась. Апеляція була заборонена при заочних вирокках, у справах за порушення спокійного посідання та проти вироків, які ґрунтувались на записах сторони, яка програла справу. Апелувати також не могла сторона, яка дала свою згоду на те, щоб “пустити противника на довод або отвод”, або визнала факти, записані у позові⁷⁰. Розгляд апеляції проводився на “завитих” роках, до того ж під час її розгляду не допускалось нічого нового (*nihil novi*), що не було предметом розгляду нижчого суду, лише деякі відмінності були у проведенні комісарського суду⁷¹. Апеляційний суд, розглянувши справу, приймав рішення про затвердження або зміну оскаржуваного вироку. Оскарження заочного вироку було можливим провести лише шляхом скарги (нагани) на суддів, або шляхом повернення до попереднього стану. Відповідач, проти якого було проведено заочний процес і видано кондемпнату, міг внести позов “о зльїй переводъ права”, заявляючи, що оскаржувані роки були неправомірними через підступ позивача або іншої особи⁷². Суд, підтвердивши правомірність закиду, переглядав своє рішення і міг його змінити або залишити в силі.

Інститут апеляції у Польщі загалом був започаткований ще у 1523 р. і на досліджуваній період, як бачимо, перебував у стані активного використання. Судом вищої інстанції для Правобережної України був Луцький трибунал (створений у 1578р. одночасно з Коронним трибуналом

і діяв до 1589р.). До його компетенції входили усі справи, що розглядались судами нижчих інстанцій (земськими, гродськими, підкоморськими, комісарськими та вічовими), в тому числі й апеляції від цих судів. Вищою апеляційною інстанцією для усієї РП, в тому числі і для українських земель, був асесорський суд, який також у межах своєї компетенції розглядав апеляції з судів нижчих інстанцій до утворення трибуналу⁷³. Найвищою і останньою інстанцією для усієї РП був королівський суд, межі компетенції якого дозволяли розглядати будь-які справи та апеляції з будь-якого суду.

Характеризуючи систему судочинства РП досліджуваного періоду, можна в цілому простежити занепад влади і авторитету судових установ та, зокрема, їх рішень і постанов. Починаючи з судів нижчих ланок і до Луцького трибуналу та інших вищих судових установ включно⁷⁴ поширюється корупція, хабарництво, протекціонізм та інші негативні явища, які однозначно не сприяли підвищенню авторитету судових установ та збільшенню довіри і поваги до них з боку суспільства. Зважаючи на занадто велику розгалуженість та громіздкість судової системи РП, відсутність чіткого розмежування компетенції між різними гілками цієї системи, цілком закономірним видається те, що реальний вплив судів на життя суспільства і на правопорушників зокрема або був зовсім незначним, або взагалі не відчувався. Тому мову про судовий захист майнових інтересів шляхти можна вести до певної міри умовно, оскільки більш моральна, аніж реальна підтримка потерпілих з боку судових установ не вирішувала наболілих питань суспільного життя, до яких без жодного сумніву відносились і питання захисту порушених цивільних (майнових і пов'язаних з ними немайнових) прав шляхти.

Проблеми, підняті у цій статті, а особливо питання здійснення судочинства в цілому та, зокрема, висвітлення окремих процесових аспектів правосуддя досліджуваного періоду і на сьогоднішній день потребують проведення глибших досліджень. Автор не претендує на досконале та глибоке висвітлення у межах цієї публікації всього обсягу даної проблематики, радше можна вести мову про постановку питань, які заслуговують на подальше висвітлення, робота над якими і провадиться наразі.

¹ Довнар-Запольский М.В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – К., 1901; Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVIIст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993.

² Довнар-Запольский М.В. Вказ. праця. – С.329.

³ Див. докладніше: Яковенко Н.М. Вказ. праця. – С.32-33.

⁴ Bardach J., Lesnodorski B., Pietrzak M. Historia państwa i prawa polskiego. – Warszawa, 1985. – S.233.

⁵ Volumina legum / Wyd. J.Ochryzko. – Petersburg, 1859-1860. – Т.І. – S.125.

⁶ VL. Т.ІІ. S.168.

⁷ Центральний Державний Історичний Архів України у м.Києві (далі – ЦДАК). – Ф.27. – Оп.1. – Од. зб. 1. – Арк. 54зв.-59 та ін.

⁸ Там само. – Од. зб. 5. – Арк. 17-20зв. та ін.

- ⁹ VL. – Т.І. – S.403.
- ¹⁰ ЦДІАК. – Ф. 27. – Оп. 1. – Од. зб. 5. – Арк. 67-76зв.
- ¹¹ Там само. – Арк. 67-76зв. – Од. зб. 1. – Арк. 6-8зв. та ін.
- ¹² Там само. – Од. зб. 5. – Арк. 193-195.
- ¹³ Там само.
- ¹⁴ Там само. – Арк. 101-104 зв.
- ¹⁵ *Bardach J., Lesnodorski B., Pietrzak M.* Op. cit. – S.236.
- ¹⁶ Там само. – С.237.
- ¹⁷ Волинські грамоти XVI ст./ Упоряд. М.В.Задорожний. – К., 1995. – С.182.
- ¹⁸ *Товстоліс М.* Суть застави за Литовським статутом // Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права. – К., 1929. – Вип.6. – С.122.
- ¹⁹ *Товстоліс М.* Вказ. праця. – С.131.
- ²⁰ Російський Державний Архів Давніх Актів (далі – РДАДА). – Ф. 389. – Оп.1. – Од. зб. 201. – Арк. 82зв.
- ²¹ ЦДІАК. – Ф.27. – Оп.1. – Од. зб. 5. – Арк.174-177; 186 зв.-193 та ін.; РДАДА, ф.389, оп.1, од. зб. 195, арк. 68-72зв.; – Од. зб. 201. – Арк. 23зв.-25.
- ²² РДАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Од. зб. 195. – Арк. 273.
- ²³ VL. – Т.ІІ. – S.72.
- ²⁴ Кременецький земський суд : описи актових книг. – К.: Наук. думка, 1959. – Вип. 1; 1965. – Вип. 2, 3.
- ²⁵ *Kutrzeba S.* Sady ziemskie i grodzkie w wiekach srednich. – Krakow, 1901. – S.97.
- ²⁶ VL. – Т.ІІ. – S.169.
- ²⁷ *Bujak F.* Dwa świadectwa o zmuszeniu woznych do zjadania pozwow // Lud. – R., 1906. – Т.12. – R.1.
- ²⁸ VL. – Т.І. – S.3.
- ²⁹ Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego, którym sie teraz wojewodstwa Kiiowskie, Wolynskie y Braczlawskie sadza z yllustracjami / Wyd. dr. Fr.Piekosinski // Archiwum komisji prawniczej. – Krakow, 1900. – Т.7. – Rozd.4. – Art.33.
- ³⁰ *Слабченко М.* Судочинство на Україні XVII-XVIIIст. – Харків, 1919. – С.19.
- ³¹ ЦДІАК. – Ф.27. – Оп.1. – Од. зб. 3. – Арк. 81зв.-92.
- ³² Книга Київського підкоморського суду (1584-1644). – К., 1991. – С.23.
- ³³ *Lewandowska-Malec I.* Postulaty reformy procesu sadowego w okresie rokoszuy Sandomirskiego (1606-1609) // Studia z historii prawa / Pod red. W.Litewskiego. – Krakow, 1992. – Zesz.141. – S.59.
- ³⁴ VL. – Т.ІІ. – S.100.
- ³⁵ Statut... – Rozd.4. – Art.3.
- ³⁶ *Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А.* Суспільно-політичний лад і право України у складі Литовської держави та Речі Посполитої. – Івано-Франківськ, 1996. – С.30.
- ³⁷ Statut... – Rozd.4. – Art.69.
- ³⁸ *Lewandowska-Malec I.* Op. cit. – S.66.
- ³⁹ *Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А.* Вказ. праця; *Падох Я.* Суди й судовий процес старої України. Нарис історії. – Нью-Йорк - Париж - Сидней - Торонто - Львів, 1995; *Слабченко М.* Вказ. праця. Та ряд інших дослідників.
- ⁴⁰ *Dabkowski P.* Prawo prywatne polskie. – Lwow, 1911. – S.72.
- ⁴¹ *Падох Я.* Вказ. праця. – С.51.
- ⁴² *Товстоліс М.* Вказ. праця. – С.128.
- ⁴³ *Слабченко М.* Вказ. праця. – С.24.
- ⁴⁴ ЦДІАК. – Ф.27. – Оп.1. – Од. зб. 3. – Арк. 112-115.
- ⁴⁵ VL. – Т.ІІ. – S.292.
- ⁴⁶ VL. – Т.І. – S.403.

- ⁴⁷ *Borucki M.* Temida staropolska. Szkice z dziejow sadownictwa Polski szlacheckiej. – Warszawa, 1973. – S.32.
- ⁴⁸ VL. – T.I. – S.202-203.
- ⁴⁹ VL. – T.I. – S.176.
- ⁵⁰ VL. – T.I. – S.203.
- ⁵¹ Statut... – Rozd.4. – Art.69.
- ⁵² *Левицький О.* Ганна Монтовт // На переломі: друга половина XV-XVIст. / Упоряд. і передм. О.В.Русиної. – К., 1994. – С.135.
- ⁵³ РДАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Од. зб. 200. – Арк. 208-209.
- ⁵⁴ РДАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Од. зб. 195. – Арк. 129зв.
- ⁵⁵ *Яковенко Н. М.* Вказ. праця. – С.112.
- ⁵⁶ *Kolankowski L.* Zapomniany prawnik XVI wieku – Jan Łaczynski i jego Kompendium sadow Krola Jegomosci / *Rozz.* tow. Nauk. – Torun, 1960. – S.83.
- ⁵⁷ VL. – T.II. – S.256.
- ⁵⁸ VL. – T.II. – S.282.
- ⁵⁹ *Bardach J., Lesnodorski B., Pietrzak M.* Op. cit. – S.249.
- ⁶⁰ РДАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Од. зб. 201. – Арк. 9зв.
- ⁶¹ РДАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Од. зб. 195. – Арк. 259.
- ⁶² Там само. – Арк. 6 зв., 269.
- ⁶³ *Rafacz J.* Nagana sedziego w dawnym procesie polskim. – Lublin, 1921. – S.23.
- ⁶⁴ *Падох Я.* Вказ. праця. – С.66.
- ⁶⁵ ЦДІАК. – Ф.27. – Оп.1. – Од. зб. 3. – Арк. 54зв.-57.
- ⁶⁶ *Слабченко М.* Вказ. праця. – С.37.
- ⁶⁷ *Rafacz J.* Op. cit. – S.51.
- ⁶⁸ *Лащенко Р.* Лекції по історії Українського права. – К., 1998. – С.84.
- ⁶⁹ *Падох Я.* Вказ. праця. – С.67.
- ⁷⁰ *Василенко М.* Матеріали до історії українського права. – К., 1929. – С.93.
- ⁷¹ *Падох Я.* Вказ. праця. – С.67.
- ⁷² РДАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Од. зб. 195. – Арк. 75.
- ⁷³ *Wozniakowa M.* Sad asesorski koronny (1537-1795). Jego organizacja, funkcjonowanie i rola w dziejach prawa chelminskiego i magdeburskiego w Polsce. – Warszawa, 1990. – S.72.
- ⁷⁴ *Borucki M.* Op. cit. – S.47.